

ББК 74.204
УДК 37.011

Колпаков В.М., к.військ.н., професор
зав. каф. управління
та соціально-економічних наук
УМО НАПН України

ПРОБЛЕМА ПОНЯТІЙНО-КАТЕГОРІАЛЬНОГО АПАРАТУ В ПЕДАГОГІЦІ РОЗВИТКУ

***Анотація.** У статті розкрито проблему розуміння й використання в сучасній педагогіці понятійно-категоріального апарату як засобу науково обґрунтованої діяльності у сфері навчання, виховання й розвитку. Обґрунтовано основні концепції навчання й шляхи реалізації їх потенціалу, особливості розуміння розвитку людини як функції педагогічної діяльності.*

Ключові слова: педагогіка, концепція, принципи, технології, потенціал, стратегія, функція, розвиток

***Аннотация.** В статье раскрыта проблема понимания и использования в современной педагогике понятийно-категориального аппарата как средства научно обоснованной деятельности в сфере обучения, воспитания и развития. Обоснованы основные концепции обучения и пути реализации их потенциала, показаны особенности понимания развития человека как функции педагогической деятельности.*

Ключевые слова: педагогика, концепция, принципы, технологии, потенциал, стратегия, функция, развитие.

***Annotation.** In the article the problem of understanding and using of pedagogical terminology apparatus is disclosed.*

Key words: pedagogic, technologies, strategy, function.

Для того щоб ми могли практикувати, тобто щоб у нас були грамотні педагоги, психіатри, інженери, які вміють бачити й діяти, потрібно в процесі їх навчання у школі й вузі начиняти їхні голови правильними поняттями. Якщо в них будуть правильні поняття, вони будуть вміти діяти й розбиратися в ситуації.

Г.П. Щедровицький

Постановка проблеми. Відомий консультант Б.Карлоф у своєму дослідженні «Ділова стратегія» визначає чотири основні функції, що є у виробничій організації: виробництво, маркетинг, розвиток і управління [8]. В іншій роботі він відзначає, що для діагностики лідерства необхідно досліджувати п'ять галузей, де найважливішою є сфера розвитку людей [9, 12-13].

Якщо погодитися з ним, то виникає сумнів у правильності розуміння ролі й місця розвитку в організаційній діяльності людей і педагогічній, зок-

рема.

Потрібно розібратися у термінах, це необхідно не тільки тому, що вони використовуються людьми в процесі мислення, а й для того, як говорив ще Р. Декарт, щоб позбавити людство від половини неправдивості, від маніпуляцій усвідомленням того, що відбувається у світі. Необхідність уточнення й розуміння цього поняття диктується значимістю знань про розумові процеси, форми й засоби розвитку.

Виклад основного матеріалу. Виявимо роль і місце поняття «розвиток» у педагогічній діяльності. З цієї метою досліджуємо поняття «педагогіка» з використанням методу роботи з текстами (МРТ), розробленого О.С. Анісімовим [2] (табл.1).

Таблиця 1

Аналіз ролі і місця поняття розвиток в педагогічній діяльності

№	Зміст, автори	Аналіз змісту з використанням методу роботи з текстами (МРТ)
1	Педагогіка – соціальна наука, що об'єднує, інтегрує ...дані всіх ...наук, зв'язаних із формуванням людини. (Енциклопедія освіти. - К. : Юрінком. Інтер, 2008. – С. 184)	Виділена сутність педагогіки
2	Педагогіка – наука про навчання та виховання підростаючих поколінь. (Гончаренко С. Український педагогічний словник / С.У. Гончаренко.- К. : Либідь, 1997. - С. 250)	Функція розвитку не передбачається.
3	Педагогіка (грец.) - багатогранний термін, що означає: 1) різні ідеї, уявлення, погляди на стратегію (цілі), зміст і тактику (технологію) виховання, навчання, освіти; 2) галузь наукових досліджень...; 3) спеціалісти...; 4) навчальний предмет...; 5) мистецтво...виховання. (Педагогический энциклопедический словарь. - М. : Бол.Рос. энциклопедия, 2003. – С.186)	Функція розвитку не розглядається.
4	Педагогіка...- галузь науки, що розкриває сутність, закономірності освіти, роль освітніх процесів у розвитку особистості... (Российская педагогическая энциклопедия : в 2-х томах. - Т. 2. - М. : Бол. Рос. энциклопедия, 1993. - С.110).	Розвиток - не окрема функція, а результат освітніх процесів.

Якщо проаналізувати визначення понять, наведені у таблиці 1, то мож-

на зробити висновок, що в них закладений різний зміст.

Освіта - процес педагогічно організованої соціалізації, здійснюваної в інтересах особистості й суспільства. В освіті поєднуються навчання й виховання, що забезпечують культурну наступність до виконання соціальних і професійних ролей (розвитку немає) [15, 62].

Проте педагогіка вищої школи, на думку російських учених, є «галуззю педагогічної науки, що вивчає теоретичні й практичні проблеми розвитку особистості студентів та їх професійної підготовки у ВНЗ [15, 118].

Виходячи з такого розуміння педагогіки, під педагогічною технологією розуміється «сукупність засобів і методів відтворення теоретично обґрунтованих процесів навчання й виховання, що дозволяють успішно реалізовувати поставлені освітні цілі» [15, 128]. Виходячи саме з такого розуміння педагогіки визначені сучасні принципи навчання й виховання [15, 190-194].

Таблиця 2

Поняття принципу виховання й навчання

Принципи виховання [15, 190-194]:	Принципи навчання в школі й ВНЗ [15, 190-194]:	Принципи військового навчання [4, 161-168]:
<p>основні ідеї або ціннісні підстави виховання людини:</p> <ul style="list-style-type: none"> - природодоцільність виховання; - культуродоцільність виховання; - зосередження на розвитку особистості; - додатковість виховання; - спосіб опису при аналізі альтернативних, суперечливих ситуацій. 	<ul style="list-style-type: none"> - зв'язок навчання із життям; - науковість і посилені труднощі навчання; - систематичність і послідовність навчання; - свідомість і творча активність учнів при керівній ролі вчителя; - наочність навчання і розвитку теоретичного мислення учнів; - міцність результатів навчання і розвитку пізнавальних сил учнів; - колективний характер навчання та врахування індивідуальних особливостей учнів; - позитивність емоційного фону навчання. 	<ul style="list-style-type: none"> - соціальна обумовленість і науковість; - практична спрямованість підготовки; - цілеспрямованість, системність і послідовність у навчанні; - доступність і високий рівень труднощів навчання; - свідомість, активність й умотивованість навчання, міцність оволодіння компонентами професійної компетентності; - диференційний та індивідуальний підходи; - комплексність і єдність навчання й виховання.

Для науково обґрунтованої навчально-виховної діяльності, на основі закономірностей процесу навчання сформульовані вихідні керівні положення, що визначають систему вимог до спрямованості, змісту й організації навчання.

Проте якщо подивитися критично на сформульовані принципи, наведені в таблиці 2. Частина з них можна тлумачити як вимоги об'єктивних законів функціонування або розвитку, частину - як правила, а інші - як побажання. Вони сформульовані в єдиному контексті загальних принципів теорії діяльності. Однак при їхньому визначенні не враховано, що принципи повинні відповідати умовам дійсності. Думку П. Дракера, якщо будуть використовуватися класичні принципи американського менеджменту без урахування умов їх застосування, то організацію, керовану на їх основі чекає банкрутство. Отже, необхідно усвідомити надзвичайно важливу роль і місце понятійної системи в розвитку педагогічної науки й практики.

Концепції навчання й шляхи реалізації їх потенціалу. У педагогіці вищої школи використовуються різні концепції та теоретичні положення, що безпосередньо спрямовані на інтенсифікацію навчального процесу (таблиця 3).

Таблиця 3

Аналіз суті концепцій, теорій педагогіки розвитку

Концепції, теорії, автори	Сутність концепції, теорії
Асоціативно-рефлекторна концепція (Д.Н.Богоявленский, Ю.А. Самарин та ін.).	За основний елемент процесу засвоєння навчального матеріалу взято асоціацію, провідними процесами пізнавальної діяльності якої є аналіз, синтез і похідні від цих логічних операцій - абстракція та узагальнення.
Теорія поетапного формування розумових дій (П.Я.Гальперін, Н.Ф.Тализіна).	У будь-якій дії є дві частини: орієнтовна й виконавча. При орієнтуванні створюється загальна модель виконання дії, що розучується, обставин, у яких вона виконується, план, форма контролю й способи корекції виконання.
Теорія модульного навчання (Н.Д. Нікандров,	Сутність у тому, що той, кого навчають, одержує можливість більше або повністю самостійно працювати за індивідуальною навчальною програмою, що має чітку мету дій, банк інформації

	П.Юцкявичене)	й методичне керівництво, при варіюванні функції викладача від інформаційно-контролюючої до консультативно-координуючої.
	Концепція розвиваючого навчання (Л.С.Виготський, Л.В.Занков і ін.).	Навчати на високому рівні труднощів, швидким темпом, за умов забезпечення провідної ролі теорії, усвідомленні слухачами необхідності активного навчання та врахуванні їх особливостей, систематичній роботі над їх розвитком.
	Теорія й методика проблемного навчання (А.М. Матюшкін, М.И. Махмутов і ін.).	Шляхом створення й вирішення проблемних завдань і ситуацій, що представляють значні, у той же час посилені труднощі, подолання яких породжує прагнення до самостійного добування нового знання, формується потреба в подальшому розвитку, зміцнюється впевненість у своїх силах і здібностях, підсилюється мотивація до навчання, пізнавальний інтерес.
	Теорія застосування змістовних узагальнень (В.В.Давидов).	Обґрунтовуються положення про продуктивність технологічної послідовності: спочатку повідомлення узагальнених теоретичних положень, а потім - факти, приклади, експериментальні дані, що підкріплюють і підтверджують істинність узагальнень. Тим самим поглиблюється розуміння досліджуваного матеріалу, робиться більш плідним співвідношення індуктивної й дедуктивної логіки в навчанні.

Всі теоретичні концепції (табл.3) мають на меті не стільки формування в слухачів знань, навичок і умінь, скільки розвиток здібності до організації й управління діяльністю тих, хто навчається. Узагальнюючи те прогресивне, що є в теорії навчання, й з огляду на те, що людина є системою самоуправління для максимального сприяння розумовому розвитку й підвищенню творчої активності учнів (студентів, слухачів) можуть бути запропоновані теорія й практика самоменеджменту.

Спираючись на цей концептуальний висновок можна мати за мету підвищення якісного рівня підготовки професіоналів.

Взаємозв'язок основних категорій педагогічної теорії. Звернемо увагу на споконвічні тлумачення поняття закон, принцип, мета тощо, на їх взаємозв'язок у загальній системі категорій теорії керування педагогічними процесами (рис.1).

Закони буття й управління. Під законом розуміються об'єктивно існуючі, постійні причинно-наслідкові зв'язки між об'єктами і явищами, що характеризуються загальністю, необхідністю й повторюваністю. Закон починає діяти при створенні відповідних умов.

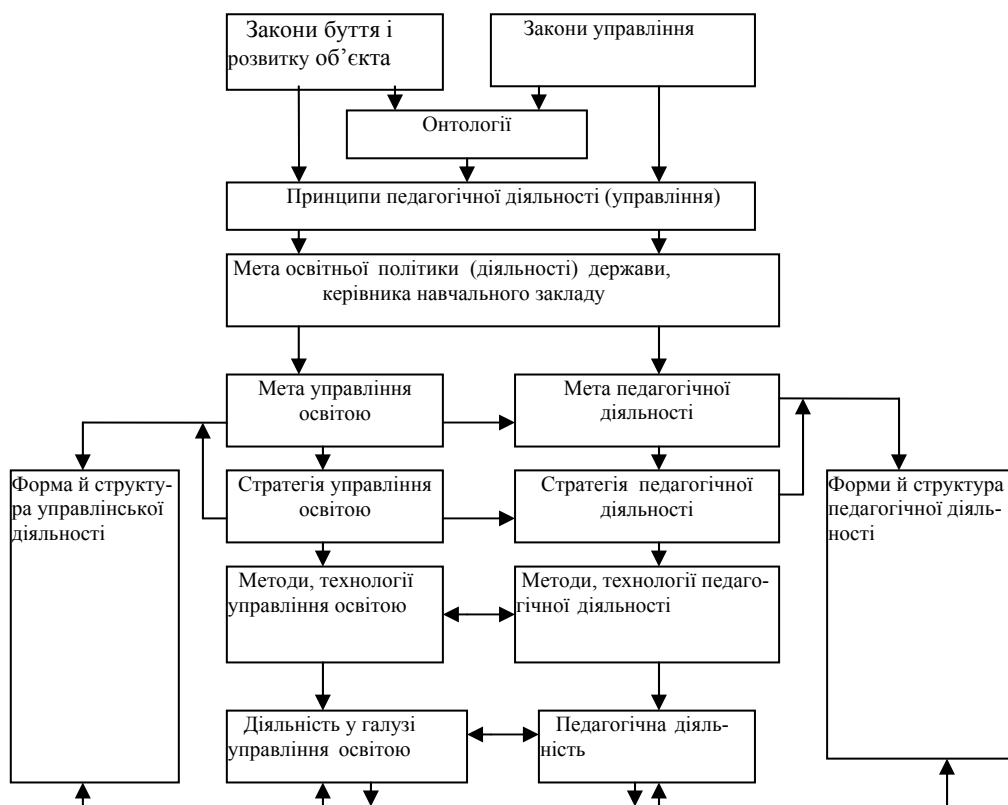

Рис 1. Взаємозв'язок основних понять теорії управління освітою

Знання об'єктивного закону дозволяє уточнити зв'язки, що відповідають його сутності; вивчити умови чинності закону; розкрити принципи, що визначають вимоги цього закону; вибрати методи його практичної реалізації.

Закони проявляються в діяльності людей, вони об'єктивні й не залежать від їх свідомості, волі, бажань. Виходячи із цього, говорять, що люди самі творять історію й одночасно є авторами та діючими особами.

Онтології. Онтологія - це такий конструкт думки, що має своїм змістом сутність буття в цілому й виражений у найбільш абстрактних засобах мови опису [1]. Онтологія дозволяє у процесі пізнання реальності виходити із суті явища, що відбувається. Розуміння, у цьому випадку, відповідає невипадковому, істотному пізнанню, а той, хто пізнає, наслідує внутрішні підстави буття того, що пізнається. Онтологія - це гранична абстракція сутності об'єкта або явищ, що досліджується. Зміст мислення, що пізнається, у цьому ви-

падку, стосується не стільки проявів сутності, скільки самої сутності.

Принципи діяльності (управління). Принцип - це вимоги об'єктивного закону управління й правила їх виконання в управлінській діяльності. Принципи включають вимоги й правила. У літературі можна зустріти або перше, або друге. Об'єктивні труднощі в цьому випадку визначаються не розробленістю теорії діяльності, в якій були б розкриті закони й відповідні їм принципи. Відсутність стійких положень теорії управління спонукає фахівців робити не завжди обґрунтовані висновки. Функції й внутрішня структура системи управління освітньою діяльністю визначаються структурою цілей освіти (деревом цілей).

Ціль. Ціль є складною категорією теорії управління, що має багато значень. Ціль у кібернетиці - характеристика поведінки системи, спрямованої на досягнення певного кінцевого стану [16]. Цілі організації в системі менеджменту - «прогнозовані, плановані й бажані результати, що повинні бути досягнуті організацією й на досягнення яких спрямована її діяльність» [2].

Складність діяльності керівника навчального закладу спричиняє її багатоцільовий характер, ієрархію цілей, їх пріоритетність. При цьому гомеостатичність і цілісність системи вимагають встановлення певної рівноваги між різними цілями. Всі цілі (дерево цілей) визначаються місцем навчального закладу, що виражає її суспільне призначення в структурі суспільного поділу праці, а також інтереси самого керівника навчального закладу. Характеристики цілей розписані в численних підручниках, але ми підкреслюємо наступне: ціль визначає організаційну, функціональну структуру, систему управління й механізм управління навчальним закладом; ціль є системоутворюючим, системоорганізуючим фактором всієї діяльності навчального закладу.

Стратегія, методи, технології. Стратегія визначається метою навчального закладу й впливає на зміни його структури. Стратегія є ланкою в ланцюжку «принципи управління - цілі - стратегії - методи - прийоми». Стратегія є організуючим початком всіх прийомів, методів, технологій, що дозволяють досягти поставлених цілей за умови її відповідності об'єктивним зако-

нам. Стратегія спирається сутність діяльності керівника навчального закладу (онтології), про стан системи в минулому, теперішньому й прогнозованому майбутньому. Стратегія, як правило, задається абстрактно заданою нормою - метою, програмою, проектом, планом, методом тощо.

Стратегії розробляються відповідно до вимог об'єктивних законів буття й управління, правил їх реалізації в практичній діяльності (принципи), й організують, поєднують прийоми й способи діяльності людей щодо досягнення ними узгоджених цілей. Наша версія визначення стратегії пов'язує її з поняттям норми. Стратегія є функцією засобу побудови й перетворення конкретних норм діяльності. У стратегії насамперед убачається майбутня дія, а не її засобово-розумова основа [2], як у методі. Метод відповідає за правильність розумових процедур, стратегія - за організуючий початок майбутнього й наступної дії. Стратегії й методи мають одну логіко-розумову генетичну базу, але з різними фокусуваннями, пов'язаними з розходженням замовлення на нормативні узагальнення [2]. Методи - результат усвідомлюваної діяльності абстрактного мислення, при конкретизації якого у нас є методики й технології.

Стратегічна діяльність. Не тільки на практиці, але й у теорії управління категорія «діяльність» і на стратегічному, й на тактичному рівні використовується як синонім слів «робота», «праця». Тут є принципова помилка. Діяльність дуже складне поняття. Діяльність стратегічного рівня характеризується абстрактністю, вимагає розвинених стратегічних здібностей, тактичного рівня - конкретністю завдань, що виникають ситуативно, рішення яких повинні проходити в рамках стратегії.

2.4. Проблеми використання соціально-педагогічних та психологічних технологій в управлінні розвитком педагогів і студентів. Проблеми фіксуються вже в самому понятті «розвиток».

2.4.1 Сутність поняття «розвиток». Обґрунтованість теоретичних висновків і цінність практичних рекомендацій з вирішення часткової проблеми є залежними від правильного розуміння тих явищ і процесів, які сто-

совно даної проблеми носять більш загальний характер. Виходячи із цього системного принципу, спробуємо розібратись у поняттях і почнемо з розуміння терміну «розвиток».

Під розвитком сьогодні розуміють (табл.4):

Таблиця 4

Визначення поняття розвиток

№	Визначення	Джерело	Ключові слова
1	2	3	4
1	Розвиток людських ресурсів означає вмiле забезпечення й організацію процесу навчiння з метою досягнення організацією поставлених цiлей ...	Керування ефективністю й якістю: Модульна програма / Пер. с англ.; за ред. И. Прокопенко, К. Норта); В 2 ч. -Ч. 11. - С.18.	Умiле забезпечення й організація процесу навчiння
2	Розвиток персоналу - сукупність організаційно-економічних заходів служби керування персоналом організації в галузі навчання персоналу, його перепідготовки й підвищення кваліфікації.	Управління персоналом : Енциклопедичний словник / За ред. А.Я. Кібанова). - М. : Інфра-М, 1998. - С. 299.	Сукупність організаційно-економічних заходів .
4	...розвиток персоналу...тобто проведення заходів, що сприяють повному розкриттю особистісного потенціалу працівників і росту їх здатності вносити вклад у діяльність організації.	Веснин В.Р. Практический менеджмент персонала : пособие по кадровой работе / В.Р. Веснин. - М. : Юристъ, 1998. - С. 190.	Розкриття особистісного потенціалу працівників і зростання їх здібностей .
5	Розвиток - вищий тип руху, зміни матерії й свідомості, перехід від одного якісного стану до іншого, від старого до нового. Розвиток характеризується специфічним об'єктом, структурою, джерелом, формами, спрямованістю. Розвиток не просто зміна..., а з перетворенням у внутрішній будові об'єкта, у його структурі, що є сукупністю фізично пов'язаних м залежностей.	Философская энциклопедия : в 5 т. - Т. 4. - М. :1967. - С. 452	Тип руху, зміни матерії й свідомості.
6	Розвиток об'єкта є розкриттям або подальшою актуалізацією його внутрішніх споконвічних потенцій.....як автономне явище в силу внутрішніх закономірностей.	Зиновьев А.А Логическая социология / А.А. Зиновьев. - М. : Социум, 2002.	Розкриття внутрішніх споконвічних потенцій.
7	Розвиток - це процес непоправних, спрямованих і закономірних змін, що призводить до виникнення кількісних, якісних і структурних перетворень психіки й поведінки людини. Основними властивостями розвитку, що відрізняють її від усіх інших змін, є непоправність, спрямованість, закономірність.	Психология человека от рождения до смерти / Под ред.. А.А. Реана. - СПб. : Прайм-Еврознак, 2002. - С. 21	Процес непоправних, спрямованих і закономірних змін.
8	Розвиток людини - освоєння нею внутрішнього, індивідуально-психологічного й зовнішнього суспільного потенціалу можливостей. Провідну роль у роз-	Педагогика: педагогические теории, системы, технологии / Под ред. С.А.	Освоєння внутрішнього й зовнішнього

витку людини відіграє навчання. Будь-яке навчання сприяє розвитку.	Смирнова. - М. : Академия, 1999. - С. 8	потенціалу.
--	---	-------------

Визначення поняття розвитку, наведені в таблиці 4, використовуються у різних значеннях. Процес розвитку не універсальний й не однорідний. Протягом розвитку діють різнонаправлені процеси. Загальна лінія прогресивного розвитку переплітається зі змінами, що призводять до так званих тупикових ходів еволюції або, навіть, спрямовані вбік регресу [14]. Поняття «розвиток» часто використовується поруч із поняттями «дозрівання» й «зріст». Зріст - це кількісні зміни в ході вдосконалювання тієї або іншої психічної функції. «Якщо не вдається виявити якісних змін - це зріст» [12]. Дозрівання - процес, плінність якого залежить від успадкованих особливостей індивідуума. Воно є послідовністю попередньо запрограмованих змін не тільки зовнішнього вигляду організму, але й його складності, інтеграції, організації й функцій.

Розвиток, дозрівання й зріст взаємозалежні: дозрівання і зріст - зміни кількісні, що служать основою для розвитку якісних. В остаточному вигляді організм є продуктом не функціонального дозрівання, а функціонального розвитку: він функціонує, розвиваючись, і розвивається, функціонуючи [12]. Основними формами розвитку є філогенез й онтогенез. Психічний розвиток у філогенезі здійснюється шляхом становлення психічних структур в процесі біологічної еволюції виду або соціокультурної історії людства в цілому. У ході онтогенезу формуються психічні структури протягом життя даного індивіда, іншими словами, онтогенез - це процес індивідуального розвитку людини. На далі, говорячи про розвиток, будемо мати на увазі процес індивідуального психічного розвитку.

На наш погляд, причиною розходжень у трактуванні поняття «розвиток» (табл. 3) можна пояснити не коректним використанням у практичній діяльності, що допускається в силу нерозуміння таких понять як навчання й освіта. Навчання, на думку багатьох дослідників, означає підготовку до тієї чи іншої діяльності, виконання певних обов'язків. Освіта включає навчання,

виховання й розвиток людини. Навчання й виховання завжди передбачає кінцевий результат змін людини. Це результат «замовлення» суспільства на зміну людини [1]. Наприклад, підготовка фахівця відповідно до вимог державного стандарту й норм. В освіті ритм зміни, зону найближчого розвитку в реальних межах часу й обставин визначає людина, яка досягає мети самозміни. Людина будує траєкторію й темп своєї зміни залежно від умов і самовизначення. Однак, цінності самовизначення повинні бути «вирощені», а освітні системи повинні сприяти підвищенню культури людини. На сьогодні - це функція самоменеджменту, що стрімко розвивається.

2.4.2 Розвиток як об'єкт управління. На підставі раніше отриманих значень терміну «розвиток» й взаємозв'язку з ним інших понять, представимо діяльність педагогів по керуванню розвитком студентів у вигляді схеми (рис. 2).

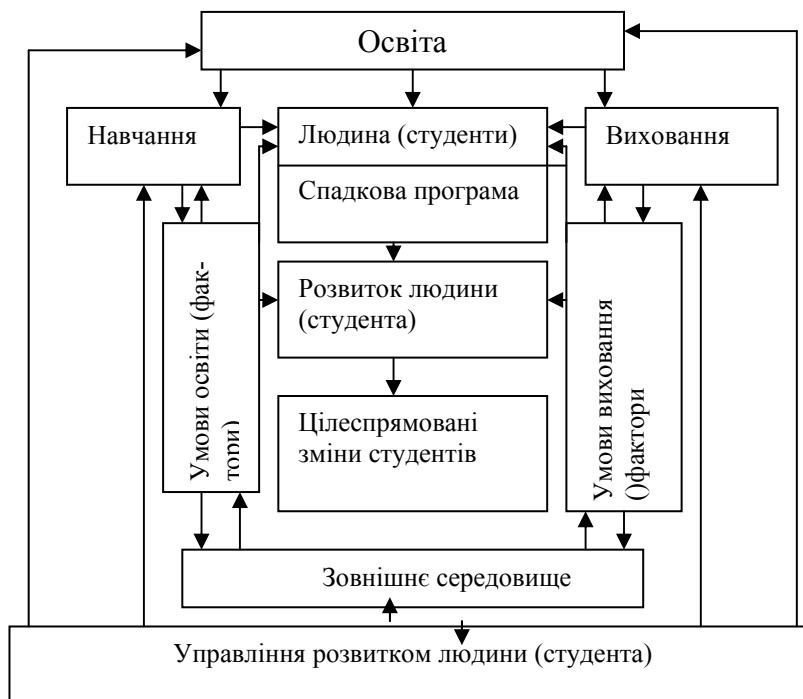

Рис.2. Управління розвитком людини

Виходячи з рис.2. видно, що розвиток людини - це внутрішня діяльність зі зміни кількісних та якісних показників, що проявляються в діяльності та його спадкових програмах, що відповідають біологічному й соціальному

кодам та умовам керівних впливів зовнішнього середовища. Умови зовнішнього середовища - це наслідок діяльності соціуму й природи, що формують певні фактори впливу. Вплив зовнішнього середовища на студента в навчальному закладі проявляється через системну діяльність викладачів з керування його навчанням, вихованням, розвитком.

При цьому під освітою розуміють процес педагогічно організованої соціалізації студента, що здійснюється в інтересах особистості й суспільства [13] або освоєння культурної спадщини суспільства й пов'язаного з ним рівня індивідуального розвитку [11]. Навчання - спільна діяльність педагога й студента щодо пізнання явищ навколишнього світу, їх закономірностей, історії розвитку й освоєння способів діяльності [11]. Виховання - це процес цілісного впливу, мета якого в нагромадженні студентом необхідного для життя в суспільстві соціального досвіду й формування в нього системи цінностей [11]. Навчання відрізняється від виховання організованістю. У процесі навчання повинен бути реалізований державний освітній стандарт. У вихованні стандарту немає. Навчання й виховання спрямовані на розвиток людини (див. рис. 2). Навчання допомагає накопичити досвід у науковій і предметній сферах, а виховання - у соціальній. Професійна освіта - підготовка фахівців початкової, середньої й вищої кваліфікації для роботи в певній галузі діяльності.

Висновки. Для того щоб вирішити успішно проблеми педагогіки розвитку необхідно обґрунтувати систему понять, що використовуються в цій сфері людської діяльності. Треба розібратися в поняттях, оскільки це одна з логічних форм мислення, основа понятійного мислення, якому, на думку Ю.В. Громико, у нашій системі освіти ми не вчимо, і це є ще одною проблемою. Необхідно відрізнити поняття логіки від понять, якими користуються в повсякденному житті, виходячи зі змістів, сформованих психологічним досвідом, «моделлю світу» людини.

Література

1. Анисимов О.С. Основы метааналитики : в 2-х т. / О.С. Анисимов. - М., 2007.

2. Анисимов О.С. Метод работы с текстами (МРТ). - М., 2008.- 682 с.
3. Выготский Л.С. Лекции по психологии / Л.С. Выготский. – СПб. : Союз, 1997. – 144 с.
4. Военная дидактика / Под ред. В.Г. Михайловского. - М. : ВА РВСН им. Петра Великого, 2000. – 806 с.
5. Гальперин П.Я., Талызина Н.Ф. Современная теория поэтапного формирования умственных действий / Под ред. П. Я. Гальперина, Н. Ф. Талызиной. - М., 1979. – 185 с.
6. Давыдов В.П. Основы педагогической психологии высшей школы : Курс лекций / В.В. Давыдов. – М. : Академия ФСБ,1997. – 270 с.
7. Инновационное обучение: стратегия и практика / Под ред. В.Я. Ляудис. - М.,1994.- 217 с.
8. Карлоф Б. Деловая стратегия / Пер. с англ. - М. : Экономика, 1991. - 239 с.
9. Карлоф Б., Седерберг С. Вызов лидеров / Пер. со швед. - М. : Дело,1996. – 352 с.
10. Коротков Э.Н. Технология проблемно-деятельностного обучения в вузе / Э.Н. Коротков. - М. : ВПА,1990. – 170 с.
11. Леонтьев А.Н. Деятельность. Сознание. Личность / А.Н. Леонтьев. - М.: Политиздат, 1975. – 304 с.
12. Мазур И.И., Шапиро В.Д., Ольдерогге Н.Г. Управление проектами: Учебное пособие / Под общ. ред. И.И. Мазура. - 2-е изд. - М. : Омега-Л, 2009. - 664.с.
13. Педагогика: педагогическая теория, системы, технологии / Под ред. С.А. Смирнова. - М. : Академия, 1999. – 534 с.
14. Пиаже Ж Избранные труды / Пер. с англ. - М. : Педагогика, 1969. – 327 с.
15. Российская педагогическая энциклопедия : в 2-х т. / Под ред. В.В. Давыдова. – Т. 2. - М. : Бол.Гос.энц.,1999.
16. Словарь по кибернетике / Под ред. В.С. Михалевича. - К. : Гл. ред. Украинской Совет. энцикл., 1989. - 751 с.
17. Философский энциклопедический словарь / Ред.-сост. Е.Ф. Губский. -М. : ИНФРА. – М. : 2002. – 575 с.
18. Щедровицкий Г.П. Психология и методология / Г.П. Щедровицкий. -Т.2. - Вып.1. - М. : Путь, 2004. – 368 с.